

Dmitry Lomakin

Central state resoring workshops and studing complex of muslem historical and cultural monuments of XIII–XV centuries in the Old Crimea

The article is devoted to analysis Central state resoring workshops` role in study complex of muslem historical and cultural monuments of XIII — XV centuries in the Old Crimea. Organization of the expedition under direction of B. N. Zasyphkin and I. E. Grabar in 1926 have been examined. Partial progress of research work on the territory of ancient Solhat and partly outside of it have been described in details. The article contains totals of expeditionary researches. Attempt of analysis of these research efforts` significance in reconstruction of Golden horde`s Crimean ulus history have been undertaken.

Key words: *Central state resoring workshops, complex of historical and cultural monuments, archaeological research.*

УДК 281.9+323.35:351.853 (477.75)

Володимир Каліновський (м. Сімферополь)

МОНАСТИРІ КРИМУ В СТУДІЯХ ДУХІВНИЦТВА ТАВРІЙСЬКОЇ ЄПАРХІЇ (XIX — ПЕРША ЧВЕРТЬ XX ст.)

У статті розглянуто основні праці представників кримського духівництва про монастирі єпархії. На основі аналізу місцевої єпархіальної преси та церковних видань висвітлені заходи, пов'язані з вивченням, охороною та популяризацією цих пам'яток. Дана оцінка роботи священиків — подвижників науки.

Ключові слова: *Таврійська єпархія, духівництво, охорона пам'яток історії та культури.*

Монастирі — один з найважливіших інститутів Православної церкви. Від самого зародження християнства та від хрещення Русі вони були осередками церковного духовного життя. Зберігаючи свій величезний авторитет завдяки подвижництву чернецтва, монастирі суттєво впливали на всі галузі суспільного життя, насамперед на культуру, політику та економіку. Особливо помітно це на прикладі кримських обителів. Сьогодні, у час відродження православної духовності, важливим є вивчення історії цих релігійних центрів. У період відновлення монастирів, що почалося в 90-х роках XX ст., таке дослідження особливо актуальне.

Незважаючи на серію публікацій, присвячених окремим аспектам життя обителів, що з'явилися після здобуття Україною незалежності, досі не існує спеціального дослідження, яке б характеризувало пам'яткознавчі праці

та описи монастирів, що були складені представниками місцевого духівництва в дорадянський період. Тому цілком доречним, на наш погляд, буде огляд цих праць.

Відновлення в Таврійській єпархії ранньохристиянських пам'яток і монастирів традиційно пов'язують з призначенням в 1848 р. на посаду головного духовного обличчя Херсонської і Таврійської єпархії архієпископа Інокентія (Івана Олексійовича Борисова) (1800–1857), чиєю мрією було створення в Криму "Російського Афона", де були б зосереджені найголовніші християнські святині. Архієпископ, що добре знав і тонко розумів історію, бажав ввести у відроджених монастирях порядки за взірцем чину грецьких обителів, заснованих на горі Афон в VII столітті.

Очолити єпархію, Інокентій поступово об'їхав увесь Крим. Щиро полюбивши цей край, він ретельно збирав різноманітні відо-

мости про зруйновані церкви і монастирі в гірському Криму, згадки про похованих в Криму святих¹. Його стараннями були відтворені Свято-Георгіївський монастир у Балаклаві, Успенський скит у Бахчисараї, кіновія Святого Климента в Інкермані, кіновія Святого Стефана Сурозького у Кізілташі, кіновія Святих Козьми та Даміана поблизу Алушти та ряд інших обителей.

Якісно новий рівень дослідження монастирів розпочався за часів перебування на Таврійській кафедрі архієпископа Гурія (Карпова). Саме у цей час був створений часопис “Таврические епархиальные ведомости” (далі — “ТЕВ”). Журнал виходив близько п’ятдесяти років. Це одне з небагатьох кримських дорадянських видань, що мали таку довготривалу історію. Ініціатива створення епархіального часопису належить архієпископові Таврійському Гурієві (Карпову). 1 вересня 1869 року побачив світ перший номер “ТЕВ”. Першими редакторами видання стали протоіерей Г. Брюховський і священник Г. Детський. У затвердженій Святішим Синодом програмі часопису в розділі “Епархіальна статистика, археологія та історія” одним з пунктів був опис “давніх соборів, монастирів, церков та церковного начиння, особливо чудових”².

Значна частина публікацій “ТЕВ” була присвячена історії окремих церков і інших культових споруд епархії. У нарисах наводилися дані про їхнє спорудження, архітектурні особливості, розміщувалися списки настоятелів приходів. Надруковані журналом матеріали про монастирі базуються на втраченій для істориків православної церкви джерельній базі.

Оскільки Крим був місцем прийняття християнства на Русі, то цілком зрозуміло увагу редакції “ТЕВ” до висвітлення цього питання. Публікації на цю тему, як правило, були приурочені до яких-небудь ювілейних дат. Першочергову увагу при цьому приділялося основі і діяльності Херсонеського чоловічого монастиря³. У цих публікаціях достовірні історичні факти сусідили з релігійно-міфологічними сюжетами. Іноді повідомлялися відомості про життя монастиря, пов’язані з розвитком історичної науки, зокрема про заснування при обителі давньосховища для приміщення в ньому священних предметів, знайдених при розкопках⁴. Урочистості, присвячені святкуванню в Херсонеському монастирі 900-річчя хрещення Русі був повністю

присвячений здвоєний випуск епархіального журналу. Він містить значну кількість вітальних промов і телеграм, докладно описаний хід святкових заходів⁵. Крім цього, на сторінках “ТЕВ” ми знаходимо досить докладний опис убрання Свято-Володимирського собору в Херсонесі⁶.

Православною обителлю, чия історія детально висвітлювалася на сторінках друкованого органу Таврійської епархії був Успенський скит Бахчисараю. Одним із матеріалів про цю обитель була замітка “Панагія, або Успенський скит”⁷. У ньому детально описується відновлення монастиря, хоча значно більше місця приділяється навколишній природі.

Проте не тільки про цей монастир писали в епархіальному часописі. Відома стаття П. І. Руднева про Космо-Даміановську кіновію⁸. Деякі моменти історії зародження в Криму християнства були своєрідно викладені священником М. Феofilовим⁹. Спираючись на відомості з релігійних переказів, житій та популярної роботи В. Х. Кондараки “Історія християнства в Криму”, він висвітлював діяльність на півострові багатьох християнських проповідників, особливо акцентуючи увагу на створенні і функціонуванні обителей — Інкерманської кіновії, скиту в Бахчисараї та Георгіївського монастиря.

Одним із священників-краєзнавців, які писали про “печерні міста”, що знаходилися на території монастирів, був Олександр Накропін. Він був одним з постійних авторів епархіальних відомостей. Першою його публікацією стала надрукована в 1875 році замітка “Кримські печери”¹⁰. Називаючи предмет свого дослідження “видимими чудовими пам’ятками тутешньої християнської давнини”, автор наводить відомості про найбільш значні з них: Інкерман, Бахчисарайську печерну скелю та підземні печери Херсонеса.

Згодом, в 1880–1881 рр., на сторінках журналу з’явився докладний цикл статей О. Накропіна під загальною назвою “Кримські печери”. Він охоплює такі матеріали: “Тепе-Керман”, “Печерна скеля Бахчисарайського Успенського скиту”, “Херсонес”, “Святий Іоанн, єпископ Готський. Готи й Мангуп-Кале”¹¹. У них священник істотно розширив своє дослідження, доповнивши його багатьма цікавими фактами.

Важливим джерелом до історії монастирів Криму в XIX ст. є “Статистико-хронологіко-

історичний опис Таврійської єпархії” кафедрального протоієрея М. К. Родіонова¹². У четвертому розділі, який є найбільш значним в роботі священика і називається “Приватний опис селищ і міст в алфавітному порядку”, М. К. Родіонов наводить відомості про 277 населених пунктів, що входили до складу Таврійської єпархії, особливу увагу приділяючи історії культових споруд єпархії, всім їхнім видозмінам. У п’ятому розділі книги — “Про православні монастирі, кіновії та скити Таврійської єпархії” — М. К. Родіонов розповідає про кримські святині, що складала “Російський Афон”. Описи, які містяться у книжці, докладно відображають історію та вигляд цих пам’яток.

Секретар Таврійської духовної консисторії та дійсний член Таврійської вченої архівної комісії (далі — ТВАК) Олександр Васильович Гроздов також займався вивченням історії монастирів. Всі його публікації присвячувалися найважливішим подіям з минувшини Таврійської єпархії. У п’ятому випуску “Известий Таврической ученой архивной комиссии”, який був присвячений 900-літтю Хрещення Русі, всі статті були тематично пов’язані з історією Херсонеса Таврійського. Дві публікації підготував й О. В. Гроздов. У першій з них, “Історичний записці про Херсонеський, святого рівноапостольного великого князя Володимира, монастир”¹³, розповідалося про устрій кіновії на місці хрещення Володимира Великого та перетворення її на монастир, про події Кримської (Східної) війни, що були пов’язані з життям обителі, про візити до Херсонесу царствених осіб та високопосадовців. Велику зацікавленість викликає другий матеріал О. В. Гроздова — “Архівні документи, що стосуються до історії Херсонеського монастиря”¹⁴. Використовуючи матеріали з архівів Таврійської духовної консисторії, канцелярій Таврійського губернатора, Севастопольського військового губернатора та інших джерел, дослідник простежив розвиток обителі. Найбільш цінними наведеними документами є “Записка про відновлення стародавніх святих місць у горах кримських”, що була складена архієпископом Інокентієм, та документи, що стосувалися розшуку старожитностей в Херсонесі.

О. В. Гроздов до 40-річчя відкриття Бахчисарайського Успенського скиту підготував до друку “Відомості про бахчисарайську Успенську церкву, що була облаштована у

кам’яній скелі”¹⁵, складені на основі рукопису протоієрея Михайла Кононовича Родіонова. Цей рукопис був виявлений у паперах єпископа Іркутського Парфенія і, за думкою О. В. Гроздова, був презентований архієпископу Інокентію під час його робіт зі створення у Криму “Російського Афону” — декількох монастирів, за устроєм подібних до відомих грецьких обителей. У статті наводилися усний народний переказ про початок шанування церкви з боку місцевого грецького населення, свідоцтва пов’язаних зі спорудою чудес. Висловлювалися також гіпотези щодо часу створення церкви. Автор відносив цю подію або до часу подорожі Кримом апостола Андрія Первозванного, або до часу діяльності Папи Римського Климента.

З 1905 по 1910 рр. Таврійською єпархією керував архієпископ Олексій (Молчанов)¹⁶. Він виступив з пропозицією щодо необхідності видання єпархіального органу на нових засадах. Зважаючи на назрілі питання церковно-суспільного життя, вирішено було розширити програму єпархіального друкованого органу та перейменувати його неофіційну частину в “Таврический церковно-общественный вестник” (далі — “ТЦОВ”)¹⁷. Він сподівався на активну участь духовництва у виданні через співпрацю в ньому.

10 лютого 1907 р. Олексій звернувся до Таврійської духовної консисторії з ідеєю належного святкування 50-річного ювілею самостійної Таврійської єпархії. Консисторія постановила створити ювілейну комісію з розробки історичних пам’яток, яку очолив протоієрей О. Назаревський. Невдовзі відбулися збори з вироблення проекту святкувань. Були присутні представники сімферопольського духовництва, духовно-навчальних закладів та авторитетні вчені. Зокрема, на зборах були історики та члени ТВАК Ф. Ф. Лашков та А. І. Маркевич. Вирішено було видати збірник нарисів з історії єпархії. Особлива увага при цьому приділялася монастирям і церквам. Карту єпархії, з позначеними пам’ятками церковної історії, повинен був скласти викладач духовного училища Микола Соколовський¹⁸.

Одну з пропозицій щодо засобів охорони пам’яток можна знайти у рапорті настоятеля Херсонеського монастиря архімандрита Мелхіседека на ім’я преосвященного Олексія¹⁹. Чернець доповідав Таврійському архієрею, що у 6–7 верстах від Херсонеса, в Козачій бух-

ті, знаходиться маленький острів з руїнами древнього храму й невеликим колодязем у вигляді стародавнього водоймища. За переказами тут прийняв смерть Св. Климент. Цю точку зору поділяв відомий історик та археолог А. Л. Бертъе-Делагард. Для гідного вшанування пам'яті святого Мелхіседек пропонував викупити землю острова за рахунок Херсонеського монастиря і побудувати на місці стародавнього храму невелику церкву “в дусі перших часів християнства”, кошти на яку передбачалося отримати в результаті спеціальної підписки. Преосвященний Олексій схвалив це починання.

Зовсім іншому прикладу ставлення до історичних пам'яток у духовних колах присвячена стаття І. Воскресенського “Храм Св. Великомученика и Победоносця Георгія в Балаклавському Георгіївському монастирі”²⁰. Документами при складанні цього нарису слугували невеликий архів монастиря, написи в самому храмі і усні повідомлення деяких ченців-старожилів обителі. Оскільки в монастирському архіві не було особливої справи про будівництво храму, то неможливо визначити ні дня закладення храму, ані дня його освячення. Автор називає Балаклавський Георгіївський монастир “найстарішою з православних російських обителей”. Основне місце в нарисі приділяється роботі настоятелів монастиря з реконструкції церкви Св. Георгія, що за переказами була побудована першими ченцями. Це “відновлення” добре ілюструє ситуацію, коли благі наміри церковних діячів призводили до руйнування старовинних церков. Ігумен Анфим в 1802, 1803 і 1806 рр. клопотав про виділення 14 тисяч карбованців на монастирські будівлі у зв'язку з ветхістю церковного даху і навколо храму. Єпархіальне начальство відмовило в проханні, наказавши обійтися виключно монастирськими коштами. У 1807 р. новий настоятель архімандрит Діонісій звернувся до консисторії з проханням розширити церкву і збільшити вівтар. Дозвіл було отримано, але через смерть Діонісія проєкт не був реалізований. У липні 1908 настоятелем монастиря став грецький митрополит Хрисанф, який вирішив не реконструювати храм, а збудувати на його місці новий, що і було виконано.

Особливим видом краєзнавчої літератури були так звані описи монастирів. Зазвичай вони виконували функції своєрідних путівників для паломників²¹. Найчастіше авторами

цих праць були настоятелі обителей. На сьогодні нами виявлено близько двадцяти таких видань. Подібні книги почали з'являтися майже одразу після відновлення монастирів, в 60-ті роки XIX ст. Першою такою працею стало “Короткий опис Інкерманської кіновії та давнього її храму в нововідкритій Таврійській єпархії”²², складене ієромонахом Єфремом та видане в Москві 1861 р. Приділивши значну частину тексту життю Св. Климента, Єфрем розповів про устрій інкерманських церков та закликав небайдужих людей допомогти в їхньому благоустрої. Структура опису була стандартною: обов'язкова історична довідка, де підкреслювалося, які святі були в цих місцевостях, описи найвизначніших споруд, декілька світлин з зображенням монастирських будівель, маршрут проїзду до обителі. Наприклад, у роботі “Катерлезський Свято-Георгіївський спільножитний монастир”²³ подається детальна інформація про всі зміни в житті духовного центру, про внесок настоятелів у розвиток монастиря. Ігумен Херсонеського монастиря Св. Володимира Анфим підготував історичну записку про цю обитель²⁴ та помістив дослідження на сторінках “Записок” Одеського товариства історії та старожитностей. Стаття вміщувала відомості про будівництво монастиря та зміни в його статусі, про візити до Херсонеса коронованих осіб. Коли описи виходили поза межами Таврійської єпархії, то вони у першу чергу запрошували читачів відвідати обитель. “Всякому, хто приїжджає до Криму — до Севастополя — вкажуть на Інкерман як на цікаве історичне місце, що заслуговує на неодмінне відвідування мандрівника...” — так починається книга “Інкерман та Інкерманський Священномученика Климента монастир в Криму”²⁵, що була надрукована в Одесі та витримала три перевидання. На замовлення монастирів видавалися також поштові листівки з зображенням їхніх будівель та місцевих краєвидів. Традиційно кошти, отримані від продажу таких праць, йшли на користь обителей.

Монастирі використовувалися Таврійським єпархіальним керівництвом у якості екскурсійних об'єктів. Начальство Таврійської духовної семінарії усвідомлювало величезне освітньо-виховне значення екскурсій. За традиційно заведеним звичаєм вони майже завжди здійснювалися протягом великодніх канікул. Наприклад, 9 квітня 1914 р. 42 особи з релігійних учбових закладів виїхали на екс-

курсії до південно-західного Криму²⁶. Метою огляду були Херсонес, Інкерман і Балаклава. Окрім монастирів, у Балаклаві були оглянуті генуезька фортеця і грот, в Севастополі — музей, акваріум, панорама, броненосець “Св. Єфстафій”. Зрозуміло, що екскурсії до монастирів супроводжувалися богослужіннями та регулярними молитвами. Також проходили паломництва до обителів разом з пов’язаними з Православною церквою громадськими організаціями. Так, 25 травня 1914 р., в день Святої Трійці, пройшов хресний хід сімферопольських непитущих до Бахчисарайського монастиря, який очолив керівник Товариства тверезості священник Олександр Ендека²⁷. Подібні заходи завжди освітлювалися в епар-

хіальній періодиці.

Таким чином, ґрунтовною джерелознавчою базою для дослідників історії Церкви, духовного та суспільного життя, економічного становища православних громад можуть стати праці таврійського духівництва щодо виникнення та діяльності монастирів. Необхідну допомогу при відновленні церков у першоствореному вигляді можуть надати тільки архівні або письмові джерела, серед яких і праці духівництва Таврійської єпархії. Велика кількість опублікованих служителями культу матеріалів є єдиними, важливими відомостями про кількість та розміщення культових будівель у монастирях, про їхні архітектурні особливості.

Джерела та література

- 1 *Непомнящий А. А.* Церковное краеведение в Крыму и краеведческая библиография // Рукописна та книжкова спадщина України: Археографічні дослідження унікальних архівних та бібліотечних фондів. — Київ, 2000. — Вип. 6. — С. 123–147.
- 2 Программа издания “Таврических епархиальных ведомостей” в 1870 // Таврические епархиальные ведомости (далі — ТЕВ). — 1869. — № 3. — С. 82–85.
- 3 Херсонес Таврический, крещение в нем св. равноапостольного князя Владимира в Херсонесе Таврическом и Херсонесский монастырь как памятник этого события // ТЕВ. — 1888. — № 9/10. — С. 422–487.
- 4 [Об учреждении при Таврическом Херсонесском монастыре древлехранилища для помещения в оном предметов, находимых при раскопках] // ТЕВ. — 1899. — № 17. — С. 1187–1188.
- 5 Юбилейное торжество в Херсонесском св. Владимира монастыре в день 900-летия со времени крещения равноапостольного князя Владимира и русского народа в 988 году по Рождестве Христовом // ТЕВ. — 1888. — № 15/16. — С. 652–819.
- 6 Херсонесский храм во имя святого равноапостольного князя Владимира // ТЕВ. — 1891. — № 19/20. — С. 817–824.
- 7 Панагия, или Успенский скит // ТЕВ. — 1890. — № 6. — С. 231–256.
- 8 [Руднев П. И.] Космодамиановская киновия в Крыму и воспоминания о первом настоятеле оной иегумене Макарии // ТЕВ. — 1882. — № 3. — С. 133–146; № 4. — С. 172–192.
- 9 *Феофилов М.* Исторический очерк христианства в Крыму (Инкерманская киновия, Георгиевский монастырь и Бахчисарайский скит) // ТЕВ. — 1898. — № 22. — С. 1464–1473; № 23. — С. 1583–1593; 1899. — № 5. — С. 347–358; № 9. — С. 603–615.
- 10 *Накропин А.* Крымские пещеры // ТЕВ. — 1875. — № 1. — С. 21–33.
- 11 *Накропин А.* Тепе-Керман: Крымские пещеры // ТЕВ. — 1880. — № 1. — С. 36–44; *Накропин А.* Пещерная скала Бахчисарайского успенского скита: Крымские пещеры // ТЕВ. — 1880. — № 2. — С. 82–90; *Накропин А.* Херсонес: Крымские пещеры // ТЕВ. — 1880. — № 16. — С. 767–773; *Накропин А.* Святой Иоанн, епископ Готский. Готы и Мангуп-кале: Крымские пещеры // ТЕВ. — 1881. — № 16. — С. 794–812.
- 12 *Родионов М. К.* Статистико-хронологико-историческое описание Таврической епархии: общий и частный обзор. — Симферополь, 1872. — 269 с.
- 13 *Гроздов А. В.* Историческая записка о Херсонисском Св. равноапостольного князя Владимира монастыре // ИТУАК. — 1888. — № 5. — С. 76–80.
- 14 *Гроздов А. В.* Архивные документы, относящиеся к истории Херсонисского монастыря // ИТУАК. — 1888. — № 5. — С. 81–105.

- 15 Родионов М. Сведения о Бахчисарайской Успенской церкви, устроенной в каменной скале / Подг. А. В. Гроздова // ИТУАК. — 1890. — № 9. — С. 62–67.
- 16 Десятилетие архиерейства преосвященного Алексия, епископа Таврического // Таврический церковно-общественный вестник (далі — ТЦОВ). — 1910. — № 27. — С. 1101–1104.
- 17 От редакции // ТЦОВ. — 1906. — № 1. — С. 1–7.
- 18 К 50-летию со дня открытия Таврической епархии // ТЦОВ. — 1909. — № 10. — С. 395–403.
- 19 Священное место в Крыму (Рапорт его преосвященству настоятеля Херсонесского монастыря архимандрита Мелхиседека) // ТЦОВ. — 1907. — № 31. — С. 1296–1297.
- 20 Воскресенский И. Храм Св. Великомученика и Победоносца Георгия в Балаклавском Георгиевском монастыре (К столетию его построения. 1810–1815 гг.) // ТЦОВ. — 1910. — № 18. — С. 823–828; № 19. — С. 870–878; № 20. — С. 916–922; № 21. — С. 960–966.
- 21 Алексей. Описание киновии св. исповедника Стефана Сурожского (Судакского), или Кизильташ, в Крыму. — Феодосия, 1889. — 30 с.; Корсунский первоклассный мужской монастырь Таврической епархии. — Симферополь, 1897. — 34 с.; Краткое историческое описание Георгиевского Балаклавского первоклассного монастыря в Крыму. — Севастополь, 1893. — 29 с.; Никанор. Херсонисский монастырь в Крыму: История его и настоящее состояние. — Варшава, 1907. — 30 с.; Никон. Балаклавский Георгиевский первоклассный монастырь. — Чернигов, 1862. — 23 с.
- 22 Ефрем. Краткое описание Инкерманской киновии и древнего ее храма в новооткрытой Таврической епархии. — М., 1861. — 24 с.
- 23 Катерлезский Свято-Георгиевский общежительный монастырь. — М., 1900. — 15 с.
- 24 Анфим. Историческая записка о Херсонисском св. Владимира монастыре // ЗООИД. — 1877. — Т. 10, отд. 3. — С. 427–430.
- 25 Инкерман и Инкерманская священикомученика Климента киновия в Крыму: В пользу Инкерманской обители Климента в Крыму. — Одесса, 1901. — 28 с.
- 26 Участник. Экскурсия воспитанников Таврической духовной семинарии в монастыри южного берега Крыма // ТЦОВ. — 1914. — № 11–12. — С. 380–384.
- 27 Зритель. Паломничество симферопольских трезвенников в Бахчисарайский монастырь // ТЦОВ. — 1914. — № 17. — С. 526–553.

Владимир Калиновский

Монастыри Крыма в исследованиях духовенства Таврической епархии (XIX — первая четверть XX в.)

В статье рассмотрены основные работы представителей крымского духовенства о монастырях епархии. На основе анализа местной епархиальной прессы и церковных изданий освещены мероприятия, связанные с изучением, охраной и популяризацией этих памятников. Дана оценка работы священников — подвижников науки.

Ключевые слова: Таврическая епархия, духовенство, охрана памятников истории и культуры.

Volodymyr Kalinovskyi

Monasteries of the Crimea in studies of the clergy Taurical diocese (XIX — first quarter XX Century)

The article deals with the main representatives of the Crimean clergy of the monasteries of the diocese. Based on the analysis of the local diocesan press, and church publications covered activities related to the study, protect and promote these sites. Assesses the work of priests, devotees of science.

Key words: Taurical diocese, the clergy, the protection of monuments of history and culture.